

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ, КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВ ЛЮДИНИ

УДК 37.018-057.87:004.738.5

DOI: 10.31733/2078-3566/2023-6-9-14

Ірина ЦАРЬОВА ©
доктор
філологічних наук,
професор

Олена ГОЛУБ ©
ад'юнкт

(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО – ЗБРОЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Розкрито поняття сексуального насильства в умовах воєнного конфлікту як зброї для контролю, покарання, послаблення морального духу противника та створення стримування. Доведено, що під час військових конфліктів посилюється гендерна поляризація, у результаті чого жінки особливо гостро відчувають наслідки конфлікту з огляду на гендерно зумовлені ролі. Наголошено на викраденнях малолітніх дітей під час збройних конфліктів, що відбуваються з метою використання їх у бойових силах та експлуатації. Зазначено, що акти сексуального насильства визнаються окремою категорією воєнних злочинів (серйозних порушень міжнародного гуманітарного права) у контексті міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів.

Ключові слова: гендерно зумовлене насильство, збройний конфлікт, надзвичайна ситуація, насильницькі дії, сексуальне насильство.

Постановка проблеми. Сексуальне насильство є страшною реальністю, що відбувається під час конфліктів і війн. Насильство статевим шляхом використовується в багатьох випадках як засіб психологічного, соціального та фізичного пригнічення, знищення цивільного населення і розкладання суспільства. Сексуальне насильство може бути спрямоване на жінок, чоловіків, дітей та інші соціальні групи.

Сексуальне насильство – інструмент війни, котрим російські окупанти намагаються завдати шкоди українському населенню, придушити спротив та демотивувати армію. Одні історії про згвалтування стали відомі після деокупації населених пунктів, інші нам ще доведеться почути після звільнення східних регіонів України. Проте подекуди жінки й чоловіки, навіть перебуваючи на окупованих територіях і в зоні бойових дій, шукають можливості розповісти про насильство, скоєне військовими рф.

Варто зауважити, що яскравим прикладом використання сексуального насильства як зброї є один із найкривавіших періодів в історії людства – Голокост. У своїй роботі М. Гавришко розглядає проблему сексуального насильства над жінками з-поміж членів

© І. Царьова, 2023

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1939-7912>

tsarevasgd@ukr.net

© О. Голуб, 2023

Helenpavlova21@gmail.com

підпілля й повстанців і їхнього середовища, а також цивільного населення в період 1940–1950-х рр. Досліджуючи гендерну проблематику, зокрема тему насильства під час збройних конфліктів, дослідниця зауважує, що жіночі свідчення про Голокост відразу після завершення Другої світової війни кількісно перевищували спогади, залишені чоловіками, але їх використання як історичних джерел розпочалися лише в 1980-х рр.: «Про історію Шоа довгий час дізнавалися й описували її з чоловічої перспективи. І вона великою мірою залишалася андроцентричною, коли чоловічий досвід набував ознак універсального для єврейства в часи їх масового вбивства» [2, с. 15].

Західна історіографія на тему сексуального насильства щодо жінок бере свій початок із 1970-х рр. і на сьогодні налічує майже 2 тис. праць [8]. В умовах збройного конфлікту (війни) та надзвичайних ситуацій зростає кількість випадків саме сексуального насильства у всіх його проявах. Досліджені випадки подібні до тих, що переслідувалися Міжнародними військовими трибуналами у справах про військові злочини, злочини проти людяності та геноцид у Боснії та Герцеговині (колишній Югославії), а також Руанді. Викрадення та сексуальне рабство, що застосовувалося до жінок і дівчат угрупованням «Ісламська держава Ірак» у середині 2010 р., продовжується і зараз.

У документах Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, звітах Комісії експертів ООН, місії ООН, неурядових організацій сексуальне насилля виділяють як окремий вид воєнного злочину, що супроводжував етнічні чистки, масові вбивства, утримання у концентраційних таборках. Здебільшого жертвами ставали представниці жіночої статі різного віку, хоча такого насилля зазнавали й хлопчики та чоловіки. Основними формами сексуального насильства були рабство, зґвалтування та фізичне знущання. Злочини мали стихійний та організований характер, скоювалися під час воєнних дій, депортацій, у концентраційних таборках, перед вбивствами. Існували борделі та спеціальні табори для жінок, невеликі центри, де утримувалися жертви сексуального насилля. Подібні центри створювалися у школах, готелях, ресторанах.

У розділі 7 «Злочини проти людяності» Римського статуту Міжнародного кримінального суду зазначено: «(g) зґвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-яка інша подібна за тяжкістю форма сексуального насильства» є злочином проти людяності [7].

У ст. 27 розділу I «Положення, спільні для територій сторін конфлікту та для окупованих територій» Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни вказано, що «жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність».

Усе, що відбувалося у період із 1933 до 1990-х рр. на теренах колишнього Радянського Союзу та колишньої Югославії, наразі щодня спостерігаємо в Україні. Єдина різниця – тоді сторони, що воювали, приховували сліди своїх злочинних діянь, а зараз – ні. На жаль, світ реагує на це не так жорстко, як у колишній Югославії, при тому що інформація зараз розповсюджується набагато швидше, адже маємо можливість фіксування злочинів та їх документування «по гарячих слідах». Проте в умовах поточного конфлікту – збройної агресії російської федерації проти України – історія повторюється. Незалежна міжнародна комісія ООН із розслідування порушень прав людини в Україні зафіксувала численні злочини, скоєні солдатами регулярної російської армії, колаборантами та комбатантами під час широкомасштабної війни, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року.

Як зазначає О. Зозуля, дослідження феномена гендерно зумовленого насильства ведуться за такими основними напрямками: виділення специфіки різних його видів залежно від змісту насильницьких дій (фізичне, психологічне, економічне, сексуальне) і типу відносин між чоловіками, жінками, хлопчиками, дівчатками; оцінка поширеності цього виду насильства в міжособистісних відносинах; вивчення психологічних особливостей жертв такого насильства; профілактика гендерно зумовленого насильства та організація корекційної і психотерапевтичної роботи з людьми, які пережили його [5, с. 60]. Під час військових конфліктів посилюється гендерна поляризація, у результаті чого жінки особливо гостро відчують наслідки конфлікту з огляду на гендерно зумовлені ролі. Збройний конфлікт додає ще більш вираженого характеру нерівності між жінками та чоловіками, а також дискримінації щодо жінок і дівчат. Термін «гендерно зумовлене насильство» або «насильство стосовно жінок за гендерною ознакою» означає

насильство, що спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою [1].

Україна мала б підвищити планку вивчення цієї теми, проведення деталізованого аналізу та визначення нових норм кримінальної відповідальності, адже потерпає від воєнної агресії, котру часто називають найбільш детально задокументованим конфліктом в історії людства. Дуже важливо продемонструвати неминучість і жорсткість покарання за використання сексуального насильства як зброї, у чому і вбачаємо актуальність нашого дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вивчення наукових, навчальних, навчально-методичних та інших видань засвідчило, що проблема сексуального насильства як зброї під час збройного конфлікту не була предметом дослідження вітчизняних вчених. Теоретичним дослідженням відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості займалися науковці: О. Дудоров, В. Голіна, О. Ревенок, В. Шаблистий, С. Шум та ін.

На дисертаційному рівні кримінологічні проблеми запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості досліджені в роботах К. Ілікчієва, Г. Мартинишина, В. Омечинської, С. Романцової. Однак, визнаючи суттєвий внесок означеної плеяди вчених у вирішення заявленої проблематики, слід все ж зауважити на відсутності комплексних монографічних робіт, присвячених відповідальності за сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом.

Метою статті є дослідження різновидів сексуального насильства під час збройного конфлікту, зокрема зґвалтування.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право під терміном «сексуальне насильство» визначає дії сексуального характеру, скоєні із застосуванням сили або примусу, що може набувати форми загрози насильством, тиску, позбавлення свободи, психологічного насильства або зловживання владою щодо будь-якої людини. Актами сексуального насильства є зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація та будь-яка інша форма сексуального насильства. Сексуальне насильство може використовуватися як репресалій для залякування і тортури, як систематичний метод ведення війни, спрямований на знищення самої структури суспільства.

Згідно зі статистичними даними, що є у відкритих джерелах, кожна п'ята жінка та кожен тринадцятий чоловік пережили сексуальне насильство в дитинстві (у віці 0–17 років). Наслідком цього стає не лише посягання на права, котрі охороняє закон (життя, здоров'я, статева недоторканість та свобода), у момент посягання, а й виникнення надалі різних фізичних та психологічних травм.

Правозахисники справедливо стверджують, що сексуальне насильство відбувається не ізольовано, а супроводжується іншими порушеннями, такими як незаконні страти, вербування жінок та неповнолітніх, знищення майна чи мародерство. Причини такого аморального явища можуть бути зовсім різними, включно з атмосферою тотальної безкарності, що процвітає у збройних конфліктах, відсутністю чітких наказів/інструкцій, що забороняють сексуальне насильство.

Іноді до сексуального насильства вдаються як до тактичного чи стратегічному способу застати противника знезацька або послабити його, прямо чи опосередковано, шляхом заподіяння шкоди цивільному населенню, котре, на думку сторони, що воює, підтримує противника. Визначення поняття зґвалтування чи іншого виду сексуального насильства може стати причиною того, що поняття ведення воєнних дій у прямому та технічному значенні цього терміна можуть бути змішані (а також законні та незаконні методи, що використовувалися в цьому контексті, та поведження з особами, які перебувають на боці противника). Законність чи незаконність деяких засобів чи методів ведення військових дій залежить від невиворності нанесення надмірних ушкоджень, непотрібних страждань. Сексуальне насильство не викликане необхідно або «надмірно», оскільки людина, проти якої воно відбувається, *hors de combat* (не бере участі у військових діях). Отже, у цьому контексті вже не буде потреби в забороні надмірних ушкоджень чи непотрібних страждань; це було б навіть помилковим, оскільки стосується ведення бойових дій, а не до абсолютного захисту осіб, які знаходяться на боці противника.

Україна, як одна з країн-авторів Стамбульської конвенції, підписала її 07 листопада 2011 р., а ратифікувала тільки 20 червня 2022 р., ухваливши Закон України від 20.06.2022 «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству

стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» [4]. До 2019 р. ст. 153 КК України мала назву «насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом» і передбачала відповідальність за будь-які «неприродні» статеві акти, вчинені із застосуванням насильства, та вже відповідно до Закону України від 06.12.2017 стаття 153 КК України отримала назву «Сексуальне насильство».

Держави – члени Ради Європи та інші держави, що підписали Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, визнають триваючі порушення прав людини під час збройних конфліктів, що зачіпають цивільне населення, особливо жінок, у формі поширеного або систематичного зґвалтування та сексуального насильства, а також можливість збільшення насильства за гендерною ознакою як під час конфліктів, так і після них.

Викрадення малолітніх дітей під час збройних конфліктів відбуваються з метою їх використання в бойових силах та експлуатації. Викрадені бойовими силами, дівчата часто зазнають низку порушень прав, у тому числі примушуються до вбивств (іноді членів сім'ї) або беруть участь у інших порушеннях прав дітей, що використовується як засіб розриву їхнього зв'язку зі своєю громадою і тим самим ослаблення їхнього бажання втікти і повернутися. Дівчат, які намагаються тікати або відмовляються виконувати накази, жорстоко б'ють, катують або вбивають; часто до скоєння цих злочинів примушують інших дітей, які перебувають у полоні. Залежно від своєї ролі та статі діти мають різний досвід під час перебування у полоні. Дівчатка можуть зазнавати сексуального насильства та надаватися бойовикам чи командирам чоловічої статі як дружини за примусом. Поширеною є практика, коли під час збройних конфліктів збройні групи та сили викрадають дівчаток та молодих жінок і насильно видають їх заміж, а також змушують батьків віддавати їм своїх дочок як дружин в обмін на безпеку.

Відповідно до п. 1 ст. 36 «Сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування» Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами «сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано такі форми умисної поведінки: а) здійснення, без згоди, вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета; б) здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою; с) примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою». Згідно з п. 2 цієї статті «згоду повинно бути надано добровільно як результат вільного волевиявлення особи, отриманого в контексті супутніх обставин».

В офіційній статистиці Генеральної прокуратури України показник злочинів у межах ст. 153 КК України виокремлено, починаючи з 2022 р.; до 2021 р. включно у статистиці узагальнено показник злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості як зґвалтування. Згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України питома вага неповнолітніх осіб, потерпілих від сексуального насильства вже під час збройного конфлікту, становить: 2022 р. – 96,8 %; станом на серпень 2023 р. – 53,9 %, станом на вересень 2023 р. – вже 89,69 % [9].

У контексті збройних конфліктів організовані недержавні збройні групи також відіграють важливу роль у запобіганні сексуальному насильству. Вони також повинні забезпечувати дотримання їхніми членами та цивільними особами на підконтрольній їм території норм, спрямованих проти зґвалтування та інших видів сексуального насильства.

З метою забезпечення дотримання закону необхідні масштабні інституційні реформи, насамперед у межах регіональних інтеграційних об'єднань та військових союзів. Уважаємо, що частиною подібних заходів могли б стати такі:

1) на період воєнних дій введення до складу збройних сил державного чи міжнародного контингенту військ служб, наприклад, управління власною безпекою, до яких, зокрема, входило б оперативне реагування на повідомлення про випадки сексуального насильства, скоєних військовослужбовцями;

2) посилення заходів покарання за здійснення сексуального насильства щодо жінок у період збройних конфліктів на підставі того, що йдеться про скоєння злочину особою, у розпорядженні якої є зброя (якщо не цілий арсенал), у зв'язку з чим вона має практично безмежні можливості стосовно своїх жертв, а жертви позбавлені можливості опору;

3) оцінка можливої ролі та актуальності цифрових технологій у запобіганні сексуальному насильству в умовах конфлікту, скороченні його масштабів, подоланні наслідків та притягненні злочинців до відповідальності. Цифрові пристрої та платформи можуть створювати простір, у якому жертви могли б отримати допомогу, висловити свою думку, поділитися власним досвідом, домогтися визнання заподіяної шкоди та завданої їм травми. На сьогодні стало можливим створення єдиних стандартизованих посібників та методів цифрової криміналістики щодо документування, збору та забезпечення збереження доказів.

Отже, акти сексуального насильства визнаються окремою категорією *воєнних злочинів* (серйозних порушень міжнародного гуманітарного права) у контексті міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів. У випадках, якщо відповідні діяння не мають зв'язку зі збройним конфліктом, а були вчинені в межах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого на цивільне населення, вони можуть розглядатись як злочини *проти людяності*. У випадку ж, якщо акти сексуального насильства призводять до знищення певної групи загалом або частково або до створення прямої загрози фізичному та соціальному існуванню групи та приниження гідності потерпілої, вони можуть становити форму *геноциду*.

Висновки. Отже, сексуальне насильство є жахливою реальністю, що може мати місце під час конфліктів і війн. Сексуальне насильство може бути визнане навіть актом геноциду, коли воно відбувається з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову, релігійну групи. Це проблема, яка потребує негайної уваги та дій із боку міжнародного співтовариства. Воєнні конфлікти створюють сприятливі умови для зловживання, експлуатації та насильства, зокрема сексуального, котре має тривалі наслідки для жертв. Важливо посилити правовий захист, сприяти соціальній підтримці потерпілих та привернути увагу до цієї проблеми для ефективного запобігання та припинення сексуального насильства в конфліктних ситуаціях.

Наведений вище матеріал, а також додаткові дослідження є перспективними у вивченні особливостей розслідування сексуального насильства, скоєного на тимчасово окупованих територіях, відкриття кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Жіночий досвід у конфлікті на Сході. *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/zhinochiy-dosvid-u-konflikti-na-shodi-134910.html>.
2. Гавришко М. Звальтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Голокост і сучасність*. 2019. № 1(17). С. 10–30.
3. Желтуха М. Чому сексуальне насильство під час збройних конфліктів є міжнародним злочином? *ЮрФем*. URL: <https://jurfem.com.ua/chomu-seksualne-nasylystvo-pid-chas-zbroinyh-konfliktiv-ye-mizhnarodnym-zlochynom/>.
4. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>.
5. Зозуля О. В. Причини виникнення гендерно зумовленого насильства серед населення України в умовах збройного конфлікту. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. I. Вип. 50. С. 57–64.
6. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
8. Selected Bibliography «Sexual Violence in Armed Conflict». SVAC. URL: <http://warandgender.net/bibliography/>.
9. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

Надійшла до редакції 14.12.2023

References

1. Zhinochiy dosvid u konflikti na Skhodi [Women's experience in the conflict in the East]. *Hender v detaliakh*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/zhinochiy-dosvid-u-konflikti-na-shodi-134910.html>. [in Ukr.].
2. Havryshko, M. (2019) Zgvaltuvannya u skhovkakh: seksualne nasylystvo pid chas Holokostu v Ukraini [Rape in hiding: sexual violence during the Holocaust in Ukraine]. *Holokost i suchasnist*. № 1(17), pp. 10–30. [in Ukr.].

3. Zheltukha M. Chomu seksualne nasylstvo pid chas zbroinykh konfliktiv ye mizhnarodnym zlochynom? [Why is sexual violence during armed conflicts an international crime?] *YurFem*. URL: <https://jurfem.com.ua/chomu-seksualne-nasylstvo-pid-chas-zbroinyh-konfliktiv-ye-mizhnarodnym-zlochynom/>. [in Ukr.].
4. Pro ratyfikatsiiu Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu iz tsymy yavyschchamy [On the ratification of the Council of Europe Convention on the prevention of violence against women and domestic violence and the fight against these phenomena] : Zakon Ukrainy vid 20.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>. [in Ukr.].
5. Zozulia, O. V. (2018) Prychyny vynyknennia henderno zumovlenoho nasylstva sered naseleння Ukrainy v umovakh zbroinoho konfliktu [Causes of gender-based violence among the population of Ukraine in conditions of armed conflict]. Aktualni problemy psykholohii. T. I. Vyp. 50, pp. 57–64. [in Ukr.].
6. Zhenevska konventsiiia pro zakhyst tsyvilnoho naseleння pid chas viiny vid 12 serpnia 1949 r. [Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War of August 12, 1949]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. [in Ukr.].
7. Rymyskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu [The Rome Statute of the International Criminal Court]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. [in Ukr.].
8. Selected Bibliography «Sexual Violence in Armed Conflict». SVAC. URL: <http://warandgender.net/bibliography/>.
9. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia [About registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation]. *Ofis Heneralnoho prokurora*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareiestrovani-kryminalni-pravoporushennia-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Iryna Tsarova, Olena Golub. Sexual violence is a weapon in the conditions of armed conflict. The article reveals the concept of sexual violence in armed conflict as a weapon for control, punishment, weakening the morale of opponents and creating deterrence. Sexual violence during conflict is an act of domination, grounded in a complex web of cultural preconceptions, in particular as regards gender roles. It is used to torture and humiliate people, and to punish or humiliate an enemy group or community. Sexual violence may be encouraged or tolerated within armed groups. In some conflicts, it has been used strategically to advance military objectives, such as the clearing of a civilian population from an area. It has been proven that during military conflicts, gender polarization increases, as a result of which women feel the consequences of the conflict especially acutely due to gender-based roles.

Police reform should consider how police services can better prevent and investigate crimes of sexual violence, provide support to the victims, and put in place effective measures to prevent and punish such abuses committed by police personnel. Human rights violations were committed by all parties to the conflict, which was characterised by a pattern of brutal massacres of large numbers of civilians, mostly in rural areas. Forms of sexual violence included rape, abduction for sexual slavery, forced marriage of women and girls to combatants, forced stripping, and the insertion of foreign objects into victims' cavities. Although predominantly directed against women and girls, men and boys were also subjected to sexual violence.

The attention is focused on the abduction of minors during armed conflicts, which take place for the purpose of using them in combat forces and exploitation. It is noted that acts of sexual violence are recognized as a separate category of war crimes (serious violations of international humanitarian law) in the context of international and non-international armed conflicts.

Keywords: *gender-based violence, armed conflict, emergency, violent actions, sexual violence.*